

Вікторія Константінова

ТЕМПИ ЗРОСТАННЯ ЧИСЕЛЬНОСТІ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ СЕРЕДИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Стаття присвячена такому важливому аспекту урбанізаційних процесів на півдні України 1861-1904 рр. як зміни чисельності населення і окремих міст, і городян регіону в цілому, а також визначенню, як відповідні показники корелюються зі змінами загальної чисельності мешканців трьох південноукраїнських губерній.

Ключові слова: урбанізація, місто, Південна Україна.

Статья посвящена такому важному аспекту урбанизационных процессов на юге Украины 1861-1904 гг. как изменения численности населения и отдельных городов, и горожан региона в целом, а также определению, как соответствующие показатели коррелируются с изменениями общей численности жителей трех южноукраинских губерний.

Ключевые слова: урбанизация, город, Южная Украина.

The article is devoted to such important aspect of urbanization processes in Southern Ukraine 1861-1904 as changes in population and individual cities, and urban region as a whole, and to the determining, how appropriate indicators correlated with changes in the total number of residents of three Southern provinces.

Key words: urbanization, city, Southern Ukraine.

Згідно із А. Вебером, «грибний» ріст американських міст не повинен дивувати, оскільки він зобов'язаний головним чином заселенню території, що «не була під культурою»; лише в тих випадках, коли ріст населення міст відбувався швидше, ніж приріст населення території, яку він обслуговує, слід вивчати причини росту міст, оскільки лише в цьому випадку ми маємо справу з концентрацією населення, себто зі збільшенням відсотку населення, що мешкає в містах [9, с. 152-153].

Тож для розуміння специфіки урбанізаційних процесів на Півдні України є необхідність простежити, як змінювалась чисельність населення і окремих міст, і городян регіону в цілому, і як відповідні показники корелюються зі змінами загальної чисельності мешканців

трьох південноукраїнських губерній. Це і є метою нашої розвідки. Попередня історіографія проблеми представлена лише зробленими по окремим містам підрахунками В.П. Семенова-Тян-Шанського [12, с. 212], які, втім, наводились в контексті вивчення не південноукраїнського регіону, а «Європейської Росії».

Мусимо підтримати поширену в історіографії думку, що ті підрахунки чисельності міського населення, які мали місце і до, і після Перепису 1897 р., містять на чисельні неточності через цілий комплекс причин [10, с. 95-96; 11, с. VI, 313-314]. Простеження ж точної динаміки змін викликає часом нездоланні складності, зважаючи на різницю в методологічних підходах, покладених в основу збирання та систематизації відповідних даних у різні роки і на різних територіях. Тож ми можемо користуватись наявними цифровими даними скоріше для визначення тенденцій, а не точних показників, і саме так слід сприймати наші підрахунки, зроблені нижче.

При виборі джерел, за якими доцільно визначати відправну точку в простеженні динаміки змін чисельності городян окремих населених пунктів, ми зупинились на даних складених за наказом Міністра внутрішніх справ видань «Міські поселення в Російській імперії», що видавались по Катеринославській губернії у 1861 [1], Таврійській – 1864 [2], Херсонській – 1865 р. [3] і відносились переважно до 1858 р., а також на зібраних для складання пропозицій про покращення громадського управління в містах матеріалах двохтомного видання Міністерства внутрішніх справ «Економічний стан міських поселень Європейської Росії в 1861-1862 р.», де чисельність населення на 1861 р. подана за даними губернських статистичних комітетів [7-8]. Саме ці два джерела є одними з найбільш представницьких, стосуючись всіх трьох південноукраїнських губерній.

Оскільки матеріали Перепису 1897 р. [4-6], при всій своїй недосконалості, є найбільш точним статистичним зрізом за весь цікавий нам період, варто саме з ними співвіднести цифрові дані за 1858 і 1861 рр. Крім того, доцільно звернутись і до матеріалів видання «Міста Росії в 1904 році», які стосуються саме останнього року досліджуваного нам періоду. Заслужовують на увагу висновки Д.М. Чорного, який каже про велику достовірність даних цього видання, при складанні якого фахівці ретельно перевіряли отримані з місць відомості, звіряли їх з іншими даними, у тому числі з матеріалами губернських статистичних комітетів, поліції тощо; додатковим підтвердженням достовірності даних «Міст Росії в 1904 році» є те, що вони використовувались при складанні фахівцями Міністерства внутрішніх справ

зведених таблиць щодо чисельності населення міст 1897-1915 рр., які, в свою чергу, добре корелюються з даними інших джерел, виявлених Дмитром Миколайовичем [13, с. 48-49]. При цьому зауважимо, що В.П. Семенов-Тянь-Шанський, говорячи про серйозні вади цього видання, в своїх підрахунках все ж користувався саме ним.

При співставленні відповідних показників було виявлено, що серед міст Катеринославської губернії найвищі темпи приросту населення демонструвало саме губернське місто, чисельність мешканців якого, якщо вірити чотирьом розглянутим вище джерелам, з 1858 до 1897 р. зросла на 885 %, з 1861 по 1897 р. – на 598 %, з 1858 по 1904 р. – на 1228 % і з 1861 по 1904 р. – на 829 %. Вельми високими були відповідні показники у Маріуполя (588 %, 522 %, 608 % і 540 %), Олександрівська (489 %, 505 %, 750 %, 775 %). Не так динамічно, хоча і досить високими темпами, змінювалось населення Верхньодніпровська (212 %, 208 %, 342 %, 335 %) Бахмуту (156 %, 186 %, 270 %, 322 %). Повільніше зростало населення Павлограда (180 %, 164 %, 235 %, 214 %), Новомосковська (127 %, 126 %, 213 %, 211 %). Незначних змін зазнала чисельність мешканців Слов'яносербська (105 %, 94 %, 131 %, 118 %).

В Таврійській губернії рекордним було зростання населення Ялти (1738 %, 3614 %, 2989 %, 6217 %). Вельми суттєвими були зміни в Севастополі (521 %, 652 %, 658 %, 824 %). Важливих змін зазнало населення Старого Криму (329 %, 327 %, 484 %, 481 %), Мелітополя (346 %, 293 %, 386 %, 327 %), Феодосії (312 %, 285 %, 396 %, 362 %), Бердянська (262 %, 278 %, 291 %, 309 %), Керчі (підрахунок вівся з врахуванням населення Єнікале) (272 %, 180 %, 389 %, 257 %) Євпаторії (278 %, 253 %, 315 %, 286 %), Сімферополя (190 %, 268 %, 240 %, 339 %). Деяко повільнішою була цікава нам динаміка в Балаклаві (160 %, 160 %, 294 %, 294 %). Ще меншими були зміни в Ногайську (146 %, 122 %, 177 %, 148 %), Оріхові (128 %, 143 %, 139 %, 157 %), Олешках (153 %, 107 %, 181 %, 127 %). Не мало чіткої динаміки зростання населення Бахчисараю (105 %, 121 %, 98 %, 112 %), Карасубазару (86 %, 92 %, 97 %, 104 %). Зменшилось населення Перекопа (75 %, 95 %, 75 %, 96 %).

На території Херсонської губернії серед міст, які мали відповідний статус станом на 1861 р., найшвидші показники зростання чисельності городян демонструвала Одеса, чис населення у порівнянні з 1858 р. збільшилось до 1897 р. на 353 %, а до 1904 р. – на 437 %. Втім, темпи приросту населення Березівки, яка стала містом лише наприкінці XIX ст., були більш ніж вдвічі швидшими і за ці ж проміж-

ки часу склали 795 % і 978 %. Майже втричі збільшилось населення Єлисаветграда (261 %, 259 %, 291 %, 290 %). Маяки, які отримали статус міста в 1862 р., демонстрували приріст населення, близький до одеського (384 %, 383 %, 444 %, 443 %). Суттєво зросла людність Миколаєва (283 %, 245 %, 305 %, 263 %), Новогеоргіївська, хоча період бурхливого приросту населення припав саме на кінець 1850-х – початок 1860-х рр., після чого чисельність городян збільшувалась дуже повільно (305 %, 127 %, 315 %, 131 %). Відповідні показники для губерньського Херсону склали 144 %, 174 %, 157 %, 190 %, тоді як для Ольвіополя – 371 %, 178 %, 444 %, 213 %, Новомиргорода – 221 %, 255 %, 249 %, 286 %, Вознесенська – 289 %, 175 %, 336 %, 203 %, Очакова – 189 %, 203 %, 216 %, 233 %, Берислава – 193 %, 178 %, 226 %, 209 %, Олександрії – 190 %, 176 %, 217 %, 201 %, Анан'єва – 164 %, 148 %, 192 %, 173 %, Бобринця – 155 %, 149 %, 182 %, 175 %, Овідіополя – 122 %, 143 %, 143 %, 168 %.

З 1858 по 1897 р. приріст населення в спочатку пригородах, а згодом – посадах становив: Покровську 243 %, Висунську 219 %, Березнеговатому 215 %, Калинівці 189 %, Воскресенську 183 %, Боголюбенську 173 %. При цьому відповідний показник в посаді Павлівську становив 243 %, в Новоархангельську – 231 %, у Новій Празі – 194 %.

Із приростом населення містечок трьох південноукраїнських губерній ситуація була наступною: в Нікополі з 1861 по 1897 р. населення збільшилось на 225 %, а з 1861 по 1904 р. – на 291 %. В містечку Генічеськ, який наприкінці цікавого нам періоду отримав статус міста, з 1858 по 1897 р. кількість мешканців зросла аж на 657 %, тоді як в Алушті, яка на початку ХХ ст. теж стала містом – лише на 267 %. За цей же час в Каховці приріст склав 695 %. Кількість мешканців Великого Токмака з 1858 по 1897 р. зросла на 644 %, а по 1904 р. – на 716 %. З 1858 по 1897 р. у населених пунктах Таврійської губернії, які в середині ХІХ ст. значились як містечка, а за Переписом 1897 р. – як села, приріст населення становив: в Судаку – 246 %, Благовіщенці – 221 %, Василівці – 209 %, Ак-Мечеті (Шейхлярі) – 106 %. Серед містечок Херсонської губернії чисельність населення змінювалась так: у Кривому Розі з 1858 р. до 1897 р. воно зросло на 410 %, а до 1904 р. – 400 %, у Новому Бузі на 249 % і 309 %, у Злинці на 236 % і 243 %, у Валегоцулово на 214 % і 271 %, у Аджамці на 212 % і 247 %, у Ровному на 194 % і 217 %, у Глодассах на 171 % і 183 %. З 1858 по 1897 р. чисельність мешканців Доманівки збільшилась на 763 %, Ляхово на 762 %, Куликового Поля на 605 %, Широкого на 553 %, Степанівки на 472 %, Новопавлівки на 444 %, Кантакузівки на 443 %, Янівки на

439 %, Братолюбівки зросла на 372 %, Свято-Троїцькому на 326 %, Ізмайлове Куркове на 316 %, Варварівки на 291 %, Нововоронцовки на 281 %, Дмитрівки на 278 %, Лисої Гори на 254 %, Нової Одеси на 251 %, Троїцького на 244 %, Іллінського на 242 %, Федорків на 232 %, Добровеличківки на 217 %, Улянівки на 197 %, Костянтинівки на 194 %, Новгородки на 188 %, Красної Кам'янки на 174 %, Нечаяного на 158 %, Софіївки на 158 %, Ковалівки на 141 %, Станіслава на 138 %, Любомирки на 127 %, Онуфріївки на 111 %. Зменшення населення зафіксоване лише стосовно Северинівки (94 %). Серед населених пунктів Херсонської губернії, які у 1858 р. значились як містечка, а у 1897 р. – вже як села, за відповідний період приріст населення становив: у Касперівці – 424 %, Олексіївці – 354 %, Улянівці – 343 %, Володимирівці – 254 %, Лозоватці – 242 %, Покровському – 236 %, Софіївці – 223 %, Хмільовому – 221 %, Анатоліївці – 214 %, Новому Стародубі – 206 %, Чернечому – 196 %, Нікольському – 191 %, Білозерці – 189 %, Петрівці – 187 %, Янополі – 187 %, Вітязівці – 187 %, Тягинці – 179 %, Братському – 176 %, Василівці – 170 %, Ревівці – 169 %, Сичівці – 169 %, Маланці – 168 %, Миколаївці – 164 %, Ігнатовці – 163 %, Акмечетці – 155 %, Аннівці – 145 %, Антоно-Кодинцеві – 141 %, Федорівці – 139 %, Олександрівці – 128 %, Іванівці – 122, Березівці – 120 %, Заградівці – 106 %, Трикратах – 103 %, Радьківці – 102 %. Населення зменшилось лише в Ольгополі (94 %).

Важливо порівняти, як наші підрахунки корелюються з підрахунками, зробленими В.П. Семеновим-Тян-Шанським. Згідно з ним, «за останні 40 років XIX ст.» на Катеринославщині населення зросло: Маріуполя – в 7,2 рази, Катеринослава – 6,5, Олександрівська – 5,1, Луганська – 2,5, Павлограда – 2,1, Верхньодніпровська – 2,0, Бахмута – 1,6; в Таврійській губернії: Ялти – 13,5, Севастополя – 10,5, Сімферополя – 9,9, Генічеська – 7,0, Керчі – 3,4, Феодосії – 3,1, Балаклави – 3,1, Мелітополя – 2,9, Бердянська – 2,8, Алушти – 2,8, Євпаторії – 2,7, Оріхова – 1,5, Олешек – 1,4, Перекопу (з Вірменським Базаром) – 1,1; на Херсонщині: Одеси – 3,8, Єлисаветграда – 2,7, Миколаєва – 2,3, Вознесенська – 2,0, Олександрії – 1,9, Ольвіополя – 1,9, Херсону – 1,3.

В той же час серед «істинних міст», які не мали офіційного статусу міста, зростання населення становило: в Катеринославській губернії у Кам'янському – 7,2, Гуляй Полі – 3,9, Олександрівці (з Григор'євським) – 3,2, Мануйлівці (зі станцію Верхньодніпровськ) – 2,8, Нікополі – 2,6, Щербинівці – 2,5, Новій Каракубі – 2,3, Сартані – 2,2, Успенському – 2,1, Старому Керменчику – 2,0, Крестної – 1,4, Карані – 1,2; в Таврійській губернії у Великому Токмаці – 3,0,

Якимівці – 2,8, Гурзуфі – 2,7, Алупці – 2,6, Голій Пристані – 2,1; у Херсонської губернії у Нововоронцовці – 2,9, Широкому – 2,1 [12, с. 150-156, 165-166, 173-176].

Таким чином, аналізуючи дані за середину XIX – початок XX ст., ми маємо підстави констатувати загальну чітку тенденцію зростання населення південноукраїнських міських поселень і в той же час важливі відмінності в темпах такого зростання для різних населених пунктів. Втім, попри високу динаміку, за відсотком городян Херсонська губернія впродовж цікавого нам періоду здала позиції у списку губерній і областей імперії за відповідним показником чисельності городян. Цілком логічно, що Таврійська губернія, яка не демонструвала високих темпів збільшення відсотку городян серед всього населення, також опустилась у цьому списку. 35-е ж місце Катеринославської губернії було свідченням її потужного урбанізаційного зростання, зважаючи на те, що після змін адміністративно-територіальних меж вона тепер не включала ті території, які забезпечили їй 20-е місце в 1856 році. Разом із тим, таку певну втрату позицій не слід сприймати як ознаку відставання темпів урбанізації південноукраїнських губерній, оскільки головна причина – у вищому, ніж в середньому по імперії, прирості загальної чисельності населення кожної з трьох цікавих нам губерній: тоді як за означений період загальна чисельність населення імперії зросла на 193,64 %, населення Катеринославщини в межах Південної України збільшилось на 221,39 %, Таврійської – на 219,53 %, Херсонської губернії (без врахування Тираспольського повіту) – на 248,07 %.

Джерела та література:

1. Городские поселения в Российской империи.. – СПб. : Тип. т-ва «Общественная польза», 1861. – Т. 2 – IV + 587 с.
2. Городские поселения в Российской империи. – СПб. : Тип. К. Вульфа, 1864. . – Т. 4– VIII + 805 + 8 с.
3. Городские поселения в Российской империи. – СПб. : Тип. К. Вульфа, 1865. – Т. 5. Ч. II – 6 + 496 + 63 + 47 с.
4. Первая Всеобщая Перепись населения Российской империи, 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. – СПб. : Тип. Э.Л. Пороховщиковой, 1904. – XIV+234 с.
5. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLI. Таврическая губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. – СПб. : паровая скоропечатня П.О. Яблонского, 1904. – XXVI+310 с.

6. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Херсонская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. – СПб. : б.и., 1904. – XVI+319 с.
7. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861-62 г. – СПб. : Тип. К. Вульфа, 1863. . – Часть 1 – 910 с разд. паг.
8. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861-62 г. – СПб. : Тип. К. Вульфа, 1863. – Часть 2 – 887 с разд. паг.
9. Вебер А. Рост городов в 19-м столетии / А. Вебер. – СПб. : Изд. Е.Д. Кусковой, 1903. – 265 с.
10. Вологодцев И.К. Особенности развития городов Украины / И.К. Вологодцев // Труды комиссии по изучению перспектив развития городов. – Харьков : Господарство України, 1930. – Вып. II – С. 93-205.
11. Гетрелл П. Социальная история как метаистория / Гетрелл Питер, Мэйси Дэвид, Фриз Грегори. // Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): В 2 т. – 3-е изд. испр., доп.– СПб. : Дмитрий Буланин, 2003. – Т. I. – С. I-XIV.
12. Семенов-Тянь-Шанский В.П. Город и деревня в Европейской России / В.П. Семенов-Тянь-Шанский. – СПб. : Тип. В.Ф. Кишбаума, 1910. – 212 с.
13. Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). / Д.М. Чорний. – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. – 304 с.